

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми, враховуючи недостатній рівень її розробленості в сучасній історичній, зокрема вітчизняній, науці, наявність стереотипів, які сформувалися під впливом політичної кон'юнктури. З урахуванням цього визначається мета і задачі наукового дослідження, пропонуються певні підходи та методика досліджень, обґрунтовуються хронологічні рамки, підкреслюється наукова новизна дослідження та одержаних результатів.

У **першому розділі “Історіографічне та джерелознавче дослідження наукової проблеми”** здійснюється огляд історіографії з теми дисертації від 30-х років до сьогодення, включаючи радянську історіографію “доперебудовного” періоду, етапи й напрямки динамічного розвитку історичної науки з II половини 80-х років, стан сучасної російської і української історіографії, основні концепції і підходи зарубіжної історіографії; окреслюється джерельна база дослідження з виокремленням видів джерел, їхнім співставленням і аналізом під кутом зору доцільності використання.

Вказана тематика довгий час була “закритою” у радянській історіографії. Спотворювалися, замовчувалися сторінки історії, що мали відношення до вибору шляхів розвитку країни. Як зразок можна розглядати “Короткий курс” історії ВКП(б) – значення його велике не лише з погляду виразності догматизму, який довго живив своїми настановами історіографію, але й тому, що в ньому відбився світогляд соціально-політичних сил, які одержали перемогу у боротьбі 20-х років¹.

Періоду десталінізації 50-60-х років було притаманно прагнення піддати аналізу проблеми і суперечності партійно-державного будівництва, торкаючись при цьому впливу таких суб'єктивних чинників, як особисті якості низки керівників, що представляли у контексті певних обставин погрозу для “колективного керівництва”. Відхід від тотального лакування став реальним поштовхом до виявлення фактологічного матеріалу, що при застосуванні незаангажованого аналізу впритул підводив до проблеми боротьби альтернатив в історії СРСР. Так, наведені у “Біографії” В.І. Леніна (2-ге видання 1963 р.) дані про проект “автономізації”, витяги з ленінського “Листа до з'їзду”, що містили критику генсека, укладачі спрямовували проти Й.В. Сталіна як лідера, але, по суті, не змогли обійти зв'язку особистих якостей з явищами “адміністрування”, “зловживань владою”, які є характерними саме як атрибути політичної системи, що формувалася¹.

З 60-х років критерій лояльності знову стає методологічним принципом історіографії. Характерне відношення історіографії цього періоду до тематики 20-х років можна побачити на прикладі порівняльного аналізу “Біографій” Леніна: у виданні 1981 року було відретушоване викладення вищезгаданих епізодів. “Проблема Сталіна” зведена до “недоліків”, проте проблеми “троцькізму”, сталінської боротьби з ним роздуті². Виходять і спеціалізовані “крахові” роботи, у

¹ История ВКП(б). Краткий курс / Под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). – М.: Госполитиздат, 1954. – С. 240-307.

яких велич “генеральної лінії” відтінювалася банкрутством “капітулянтів” – наприклад, колективна монографія “Історичний досвід боротьби КПРС проти троцькізму”, праці В.М. Іванова, Ф.М. Ваганова та інших. У дисертації використано і шеститомну “Історію КПРС” за редакцією П.Н. Поспелова, у якій цю тематику розглянуто крізь призму “боротьби проти опортуністичних елементів”³.

Під час “перебудови” вивчення періоду 20-30-х років стає однією з центральних тем у вітчизняній науці. Виявлялося, що характерні для епохи “культу особи” процеси сягають корінням періоду становлення радянського ладу, а наступні події не зводяться до “зловживань” владою. Виявлення суперечностей постреволюційної доби виводило на проблему альтернатив розвитку СРСР. Мотивом досліджень 1987-1988 років стає ідея альтернативи сталінізму у рамках ідеології непу і розробок М.І. Бухаріна (праці Л.Ф. Морозова, В. Липицького, В.Г. Венжера, В. Сироткіна та інших). Неп протиставлявся сталінізму з точки зору демократичного соціально-економічного потенціалу. Так, О.Р. Лацис відстоює “бухарінську альтернативу” крізь призму протистояння зі сталіністами, що нібито перейшли на “троцькістські” позиції, а В.П. Данилов вважає її цінною на тій підставі, що вона захищала паростки соціалізму від зазіхань адміністрування¹. Але вже до кінця 1988 року низка істориків прагне вийти за рамки цієї парадигми. Це пов’язано з виявленням фактів, що демонстрували суперечливість позиції Бухаріна і незавершеність непу. Г.А. Бордюгов і В.О. Козлов вважають, що нерозв’язні проблеми породили закономірності, які призвели до зламу непівських механізмів при переході до модернізації, до вирощування елементів сталінізму. М.М. Горінов, зупиняючись на дискусіях у партії, відзначає, що жодна із запропонованих методик не виходила на оптимальний варіант, і ставить під сумнів модернізаційний потенціал непу².

Тематично важливим ставав також розгляд передумов сталінізму, що формувалися вже у 20-ті роки. М.О. Васецький, О.І. Козлов, О.І. Зевелев, О.В. Волобуєв, С.В. Кулешов резонно вбачали їх, насамперед, у боротьбі за владу, коли власні інтереси ставилися вище, ніж інтереси суспільства, а дискусії з соціально-економічних питань ставали інструментом політичної боротьби³.

В узагальнюючих працях того часу сталінізм розглядається як система, що сформувалася на основі розгортання суперечностей перехідного періоду. Так, книга Р.О. Медведева “Про Сталіна та сталінізм” сполучає політичний портрет

¹ Ленин В.И. Биография. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 609-610, 635-636, 638-639, 640-646.

² Ленин В.И. Биография. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – С.636-637, 659-662, 664-668, 691.

³ Исторический опыт борьбы КПСС против троцкизма / В.Л. Игнатъев, В.А. Гринько, Н.А. Митькин и др. – М.: Мысль, 1975. – 622 с.; Иванов В.М. Борьба партии против антиленинских течений и групп в период строительства социализма. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1973. – 132 с.; Ваганов Ф.М. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром. – М.: Политиздат, 1977. – 328 с.; История КПСС: В 6 т. / Под ред. П.Н. Поспелова. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 4. – Кн. 1. – 633 с.

диктатора й аналіз системи. Ключовий висновок – сталінізм являв собою перекручення теорії та практики соціалізму, що спричинило переродження правлячої верхівки; основна причина – несприятливі умови, дрібнобуржуазна стихія і нездорова культурна спадщина. Аналогічних висновків доходять З.І. Файнбург, Л.А. Гордон і Е.В. Клопов⁴.

На межі 80-90-х років вже спостерігається відхід від “виправдання” більшовизму об’єктивними обставинами. Ряд праць присвячено боротьбі між авторитаризмом та демократією у політичній надбудові Радянської держави, більшовизмі в цілому. Так, у статті М.С. Симонова “Реформа політичного ладу: задуми і реальність” наголошується на “докорінному протиріччі між політичною формою й економічним змістом непу” – неп, орієнтуючись на різноманіття, вимагав демократичної надбудови, що, в свою чергу, потребувало відмови від партійної монополії¹.

Відхід від спрощеного протиставлення непу та сталінізму поклав початок пильному вивченню спадщини інших фігурантів боротьби 20-х років, зокрема Л.Д. Троцького. Але живучими виявилися такі продукти міфології, як “лівацтво”, “авантюризм”, адже частина їх вписалася в побудови істориків, що вбачали у сталінізмі “троцькістську” генетику (М.О. Васецький, М.О. Разумович, В. Сироткін, Г. Водолазов)². Разом з тим В.П. Данилов опублікував статтю “Ми починаємо пізнавати Троцького”, в якій на основі уперше залучених до наукового обігу джерел доводиться, що підходи Троцького до непу, проблем демократизації партії не співвідносяться зі сталінізмом³. В.З. Роговін доходить висновку щодо послідовності лівоопозиційної альтернативи з точки зору соціалістичного будівництва. Користуючись методом “доказу від супротивного”, він піддає критиці сталінську політику, використовуючи аналітику “Бюлетеня опозиції”⁴. До теоретичних розробок Троцького звертаються також М.О. Васецький, Є.Г. Плімак, Ю.В. Ємельянов⁵, які значну увагу приділяють концепції термідоріанського переродження СРСР. Причому якщо

¹ Морозов Л.Ф. Ленинский кооперативный план преобразования сельского хозяйства и Н.И. Бухарин // Бухарин: человек, политик, ученый. – М.: Политиздат, 1990. – С. 65-73; Данилов В.П. “Бухаринская альтернатива” // Там само. – С. 82-103; Сироткин В. От гражданской войны к гражданскому миру // Иного не дано. – М.: Прогресс, 1988. – С. 370-391; Липицкий В. Строй цивилизованных кооператоров // Ленинская концепция социализма. – М.: Политиздат, 1990; Венжер В.Г. Как было, как могло быть, как стало, как должно стать. – М.: Наука, 1990. – 110 с.; Лацис М.О. Перелом // Суровая драма народа. – М.: Политиздат, 1989. – С. 67-174.

² Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. – М.: Политиздат, 1992. – 522 с.; Горин М.М. Альтернативы и кризисы в период нэпа // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 1. – С. 3-18; Його ж. Советская страна в конце 20-х – начале 30-х годов // Вопросы истории. – 1990. – № 11. – С. 31-48.

³ Васецкий Н.А. Ликвидация: Сталин, Троцкий, Зиновьев. – М.: Московский рабочий, 1989. – 202 с.; Козлов А.И. Сталин. Борьба за власть. – Ростов-на-Дону, 1991. – 416 с.; Зевелев А.И. Из истории утверждения единовластия Сталина. – М.: Знание, 1989. – 61 с.; Волобуев О.В., Кулешов С.В. Борьба за политическое лидерство в 20-е годы // Вестник высшей школы. – № 3. – С. 50-59; № 4. – С. 45-54.

⁴ Медведев Р.А. О Сталине и сталинизме. – М.: Прогресс, 1990. – 448 с.; Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы. – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.; Файнбург З.И. Не сотвори себе кумира... Социализм и “культ личности” (очерки теории). – М.: Политиздат, 1991. – 319 с.

В.О. Козлов та Є.Г. Плімак вважають адекватним розгляд Троцьким сталінського бюрократичного режиму, то М.О. Васецький та Ю.В. Ємельянов характеризують загальну логіку Троцького як необґрунтовану.

Після розпаду СРСР зусилля істориків спрямовуються на висвітлення протиріччя між демократичним потенціалом непу і більшовицьким авторитаризмом. Російські історики Є.Г. Гімпельсон, М.С. Симонов, Н.Л. Роголіна, І.В. Бистрова, В.П. Дмитренко, В.С. Лельчук вказували, що посилення останнього разом із комуністичною ідеологічною озброєністю призводило до культивування тоталітаристських рис. Але нам здається, що “демонізація” більшовизму не здатна пояснити суперечливість, варіантність розвитку постреволюційної доби. Під цим кутом зору можна вважати більш плідними, наприклад, розробки В.В. Журавльова стосовно проблем і суперечностей радянської модернізації, працю О.В. Гусєва, присвячену діяльності представників лівої опозиції у 1928-1929 роках¹.

Одним з сучасних українських дослідників, який співвідносить українську національну проблематику із загальним аналізом радянської комуністичної системи, її складових та напрямків розвитку, є С.В. Кульчицький. У 1994-1995 роках виходять його статті, присвячені проблемам ролі однопартійного режиму у становленні політичної системи сталінізму, повороту в уявленнях В.І. Леніна про сутність і методи соціалістичного будівництва. У 1996 році була опублікована праця “Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919-1928)”, в якій проаналізований суперечливий процес становлення радянської системи в соціальному, політичному, ідеологічному розрізі. Автор дотримується точки зору про зв’язок тоталітаризму із закладеними Леніним основами партійної диктатури, проте застерігає від дрейфу у фарватері “антикомуністичних штампів”².

Загальнотеоретичних проблем 20-х років торкаються також В.А. Греченко, який на українському фактологічному матеріалі розкрив зміст основних етапів внутріпартійної боротьби і зробив власні висновки щодо її характеру та наслідків, Н.М. Якупов, який, досліджуючи розвиток вітчизняних соціалістичних концепцій, аналізує соціалістичну перспективу ленінського непу і причини її нереалізованості під впливом постійних зазіхань на неп з боку низки впливових радянських політиків. Зі змістовною доповіддю “Сталінізм і опозиція в Україні в 20-30-ті роки” на конференції “Політична думка в Україні: минуле та сучасність” виступив у 1993 році М.Т. Безотосний³.

¹ Симонов М.С. Реформа политического строя: замыслы и реальность // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 1. – С. 42-55.

² Васецкий Н.А. Вказ. праця; Лацис М.О. Вказ. праця; Сироткин В. Вказ. праця; Разумович Н. Как родилась сталинская кадровая политика // Дружба народов. – 1989. – № 4. – С. 196-209; Водолазов Г. Выбор истории и история альтернатив: Н. Бухарин против Л. Троцкого // Проблемы мира и социализма. – 1988. – № 10. – С. 61-66.

³ Данилов В.П. Мы начинаем познавать Троцкого // ЭКО. – 1990. – № 1. – С. 47-62.

⁴ Роговин В.З. Л.Д. Троцкий о нэпе // Экономические науки. – 1990. – № 1. – С. 94-102; Його ж. Троцкий против Сталина // Экономические науки. – 1990. – № 9. – С. 129-140.

⁵ Васецкий Н.А. Возвращающийся пророк // Дойчер И. Троцкий в изгнании. – М.: Политиздат, 1991. – С. 545-573; Бордюгов В.А., Козлов В.А. Вказ. праця. – С. 322-344; Емельянов Ю.В. Последние политические программы и прогнозы Троцкого // Социологические исследования. – 1990. – № 5. – С. 53-71.

Власну традицію вивчення постреволуційної епохи в СРСР має *зарубіжна історіографія*. У дисертації використані узагальнюючі праці з радянської історії Дж. Боффи, М. Верта, Дж. Хоскінга та Л. Шапіро. Сильними місцями книги Дж. Боффи є розгляд проблем непу, дискусій з соціально-політичних питань, апаратної механіки. Характерні риси книги Дж. Хоскінга – оригінальний фактологічний матеріал, бездоганна, з огляду на напрямок думки, логіка. Разом з тим досить схематично й умовно представлені дискусії про шляхи та перспективи розвитку непу, а дискусії кінця 20-х років не представлені взагалі. Аналогічні зауваження можуть бути віднесені до книги М. Верта. Праця Л. Шапіро написана у розрізі розгляду Компартії як основної структури влади: тут досліджені принципи та механізми роботи партапарату, функціональні взаємозв'язки, соціальний склад партії, номенклатурний принцип формування і функціонування радянської еліти¹.

У жанрі політичного портрета працювали Р. Такер, С. Коен, І. Дойчер та інші. Їхні розробки цікаві, насамперед, з точки зору розгляду альтернатив, пов'язаних з фігурантами боротьби 20-х років. Так, особливістю праці Р. Такера є аналіз особистих якостей Й.В. Сталіна на предмет затребуваності у перипетіях політичної боротьби. Під цим кутом зору докладно досліджені технології боротьби, у яких перепліталися апаратна механіка, особисті інтриги, соціально-економічні чинники впливу. Значний інтерес має полеміка між С. Коеном та І. Дойчером з приводу несталінських альтернатив радянської історії. С. Коен, відстоюючи бухарінську парадигму, не стає, однак, на шлях “припасування” фактів – тому сильним місцем його праці є аналітика дискусій 20-х років у їхньому переплетінні з політичною боротьбою. На противагу С. Коену І. Дойчер бачить запоруку несталінського сценарію у концепції Л.Д. Троцького. На його думку, лише Троцький “залишався активним антиподом Сталіна, який боровся до кінця, його єдиним голосним супротивником”².

Праці Е.Х. Карра вже давно сприймаються як зразок скрупульозної роботи з

¹ Див.: Гимпельсон Е.Г. Политическая система и нэп: неадекватность реформ // Отечественная история. – 1993. – №3. – С. 29-43; Симонов Н.С. Демократическая альтернатива тоталитарному нэпу // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 41-58; Роголина Н.В. Утопии рыночного социализма // Родина. – 1993. – № 2. – С. 29; Быстрова И.В. Государство и экономика в 1920-е годы: борьба идей и реальность // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 19-34; Лельчук В.С. Особая политика пролетарского государства // Родина. – 1993. – № 2. – С. 26-27; Дмитренко В.П. Иллюзии творцов нового общества // Там само. – С. 28; Журавлев В.В. Сталинская модель: взгляд сквозь годы // Кентавр. – 1992. – № 11/12. – С. 109-118; Його ж. Учит ли нас исторический опыт? Об экономической политике большевиков после Октябрьской революции // Кентавр. – 1993. – № 5. – С. 69-74; Гусев А.В. Левокоммунистическая оппозиция в СССР в конце 20-х годов // Отечественная история. – 1996. – № 1. – С. 85-103.

² Кульчицкий С.В. Партийно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 3-14; Його ж. Концепція “кооперативного соціалізму” // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 3-15; Його ж. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя. 1919-1928. – К.: Основи, 1996. – 396 с.

³ Греченко В.А. До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. – № 4. – С. 114-120; Безотосний М.Т. Сталінізм і опозиція в Україні в 20-30-ті роки // Політологічний вісник. Матеріали всеукраїнської конференції. – К., 1993. – Ч. 2. – С. 3-13; Якупов Н.М. Куда мы шли? Социальная справедливость: концепции, опыты и уроки. – Одесса: Студия “Негоциант”, 1998.

великим фактологічним матеріалом. У дисертації використані перші два томи з “Історії Радянської Росії”, праця “Російська революція від Леніна до Сталіна”. Привертає увагу аналіз суперечностей непу, у тому числі кризи “ножиців цін”, яка, на думку Е.Х. Карра, має принципове значення для розуміння подальшої еволюції непу та дискусій з економічних питань. При аналізі власне внутріпартійної боротьби значну увагу приділено дискусіям навколо “соціалізму в окремо взятій країні”³.

У дисертаційній роботі були використані наступні історичні джерела: а) стенограми і підготовчі матеріали партійних форумів; б) збірки документів; в) архів Троцького, опублікований Ю.Г. Фельштинським у чотиритомнику “Комуністична опозиція в СРСР. 1923-1927”, що містить копії документів, листування, теоретичні розробки; г) розробки комуністичних лідерів (книги, статті, промови, листи-звернення); д) листування; е) мемуари; ж) документи, використані у дослідженнях; з) архівні джерела з Російського Центру збереження та вивчення документів новітньої історії (РЦЗВДНІ) – матеріали 17-го фонду: стенограми, протоколи, підготовчі документи Пленумів ЦК Компартії та матеріали 324-го фонду (особистого фонду Г.Є. Зинов’єва).

Тематично важливим джерелом є праці радянських лідерів. Їхнє вивчення дозволяє адекватно зрозуміти і відобразити основні риси та історичну затребуваність альтернатив 20-х років. При розгляді праць фігурантів політичного процесу автор використовує метод порівняльного аналізу для об’єктивного висвітлення та співставлення позицій основних учасників дискусій. Це відноситься, зокрема, до полеміки М.І. Бухаріна та Є.О. Преображенського, дискусії навколо “Нового курсу” Л.Д. Троцького. Значну увагу приділено працям, раніше порівняно мало використаних дослідниками; багато з них не перевидавалися з 20-х років. Це, наприклад, брошури: Л.Д. Троцького “До соціалізму чи до капіталізму?”, яка є важливою для розуміння тенденцій розвитку радянського господарства під кутом зору внутрішніх ресурсів та міжнародних чинників; Л.Б. Каменєва “Наші досягнення, труднощі та перспективи”, у якій піддаються аналізу проблеми модернізації СРСР¹.

Важливими джерелами є документи, пов’язані з форумами правлячої партії (з’їздами, конференціями), насамперед, стенографічні звіти та резолюції. Особлива увага приділяється розгляду обговорення найважливіших соціально-економічних та політичних проблем із зіставленням різних точок зору, розвитку політичних поглядів та альтернативних підходів від форуму до форуму, індикації проявів закулісного протистояння і боротьби за владу². При розгляді підсумкових резолюцій партійних форумів (зібраних у збірнику “КПРС у резолюціях з’їздів, конференцій та пленумів ЦК”) автор вважає за необхідне застосовувати критичний підхід до їхнього аналізу,

¹ Боффа Дж. История Советского Союза: В 2 т. / Пер. с итал. – 2-е изд. – М.: Международные отношения, 1994. – Т. 1. – 632 с.; Хоскинг Дж. История Советского Союза / Пер. с англ. – Смоленск: Русич, 2000. – 496 с.; Верт Н. История Советского государства / Пер. с фр. – М.: Весь мир, 1998. – 544 с.; Шапиро Л. Коммунистическая партия Советского Союза. – Лондон, 1990. – 933 с.

² Див.: Такер Р. Сталин. Путь к власти. 1879-1929 / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 480 с.; Козн С. Бухарин. Политическая биография. 1888-1938 / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988. – 570 с.; Дойчер И. Троцкий в изгнании / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1991. – 520 с.

³ Карр Э.Х. История Советской России / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – Кн. 1. – 768 с.; Його ж. Русская революция от Ленина до Сталина / Пер. с англ. – М.: Интер-версо, 1990. – 208 с.

що пов'язано із суперечностями, які виявлялися між змістом резолюцій та реальними процесами³.

Значне коло джерел, присвячених політичним дискусіям, зокрема, 1923-1924 років, опубліковано в "Известиях ЦК КПСС" наприкінці 80-х – на початку 90-х років: виступи політичних лідерів на форумах і зборах, протоколи і постанови партійних органів, звернення на ім'я партійних інстанцій. Тут опубліковано й листування, наприклад, членів "трійки", яке проливає світло на політичну вагу кожного з партнерів, листування Й.В. Сталіна з В.М. Молотовим, яке дозволяє оцінити, наприклад, реальне ставлення Сталіна до його партнера за "дуумвіратом" М.І. Бухаріна¹.

Одним з найбільш необхідних джерел нашого дослідження є "Архів Троцького", опублікований за редакцією американського історика Ю.Г. Фельштинського у чотиритомнику "Комуністична опозиція в СРСР. 1923-1927". Він поєднує такі різновиди історичних документів, як листування опозиційних лідерів, проекти постанов, резолюцій, опозиційні платформи, копії протоколів, колективні звернення, де наочно виявляються характерні риси і напрямки лівоопозиційної аналітики. Фактичним продовженням даного джерела є "Щоденники й листи" Л.Д. Троцького 30-х років, також опубліковані за редакцією Ю.Г. Фельштинського².

З використаних архівних джерел відзначимо документи, пов'язані з Пленумами ЦК правлячої партії (стенограми, протоколи, резолюції), що органічно доповнюють документацію партз'їздів і конференцій. Велику цінність мають матеріали переломних Жовтневого (1923 р.) Пленуму ЦК та ЦКК, на якому вперше протистояння правлячої верхівки й опозиції, що формується, виплеснулося на поверхню³; Січневого (1925 р.) Пленуму, де був закріплений "успіх" "трійки" у боротьбі з "троцькізмом"⁴; Жовтневого (1925 р.) Пленуму, який став своєрідною репетицією перед XIV партз'їздом з погляду протистояння сталінсько-бухарінської більшості та "нової опозиції"⁵; Квітневого (1926 р.) Пленуму, на якому тільки-но виникаюча "об'єднана" опозиція репрезентувала своє розуміння індустріальних перспектив СРСР⁶; Липневого (1926 р.) Пленуму, пов'язаного з об'єднанням прихильників двох опозицій⁷. В особистому фонді Г.Є. Зинов'єва зібрано документи діяльності Ленінградської парторганізації, якою Зинов'єв керував до 1926 року, листи, записки, протоколи неофіційних нарад,

¹ Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1988. – С. 86-115; Преображенский Е.А. Новая экономика. – М.: Изд-во Коммунистической Академии, 1926. – Т. 1. – Ч. 1. – 280 с.; Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 164-303; Сталин И.В. Соч. – Т. 5. – С. 371-387; Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 12. – С. 172-179; Рыков А.И. Избранные произведения. – М.: Экономика, 1990. – 495 с.; Бухарин Н.И. К молодому поколению. – М.: Прогресс, 1990. – 518 с.; Троцкий Л.Д. Преданная революция. – М.: НИИ культуры, 1991. – 256 с.; Його ж. Портреты революционеров. – М.: Московский рабочий, 1991. – 364 с.; Його ж. К социализму или к капитализму? – М.; Л.: Плановое хозяйство, 1925. – 61 с.; Каменев Л.Б. Наши достижения, трудности и перспективы. – М.; Л.: Гудок, 1925. – 46 с.

² XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1968. – 903 с.; XIV съезд ВКП(б): Стенографический отчет. – М.; Л.: Госиздат, 1926. – 1029 с.; XIII конференция РКП(б): Бюллетень. – М.: Красная новь, 1924. – 235 с.; XIV конференция РКП(б): Стенографический отчет. – М.; Л.: Госиздат, 1925. – 335 с. та ін.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 10 т. – 8-е изд. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 2-4.

програмні заяви та платформи партійних угруповань. Використано, насамперед, матеріали, які пов'язані з формуванням і діяльністю нестатутної фракційної “сімки”, створеної під патронатом Зинов'єва та його союзників по “трійці” для протистояння Л.Д. Троцькому⁸, “ною опозицією” 1925 року⁹. З інших документів звернемо увагу на перехоплену в період головування в “трійці” Зинов'єва платформу групи партійців, яка поширювалася в період XII партз'їзду з метою критики апаратно-бюрократичних методів керівництва¹⁰.

У другому розділі **“Історичні тенденції 20-х років: зародження, формування, зіткнення, соціальні та політичні носії”** наголошується на виявленні автором базової суперечності постреволюційної епохи – між революційними ідеалами народовладдя та наростанням авторитарності більшовицького керівництва, що сприяла відчуженню мас від революційної влади. Автор прагне за допомогою конкретно-історичного аналізу виявити сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників, які спричинили виникнення та розвиток цієї ситуації. На основі цього робиться висновок про варіантність шляхів розвитку СРСР у постреволюційну епоху. Підкреслюється наявність різноспрямованих тенденцій історичного розвитку СРСР – демократичної й авторитарної, здатних сприяти або розгортанню проголошеної керівництвом соціалістичної перспективи, або контрреволюційному переродженню радянського режиму і всій суспільно-політичній системі.

Революційна влада, репрезентована більшовизмом, мала як демократичний потенціал, представляючи інтереси широких мас, так і потенціал політичного насильства, примусу, пов'язаний зі специфічними умовами російської революції, культури та державності. Звужене тлумачення більшовиками демократизму вже у перші роки після революції сприяло руйнуванню балансу революційної влади (“демократичного централізму”) у бік посилення авторитарності. Ключовим прорахунком більшовизму, здається, була недооцінка авторитарного потенціалу, який корінився не тільки у “воєнно-комуністичному” становищі, але й у громадянсько-політичній культурі Росії. Для них цілком незрозумілим виявився феномен бюрократії, що грала роль не лише сегменту політичної еліти, але потужного соціального шару, носія специфічних інтересів і ідеології. Автор показує потребу “послуг” бюрократії, її гальванізацію під час “воєнного комунізму”, з чого й розпочалося її відродження. Тому більшовицька установка на формування однопартійного режиму сприяла зараженню бюрократичним вірусом самої Компартії. Це дає підставу говорити про наявність авторитарно-бюрократичної

¹ Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 5-7, 10, 12; 1991. – № 3-4, 7-8; 1989. – № 2.

² Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927: В 4 т. – М.: Терра, 1990; Троцкий Л.Д. Ссылка, высылка, скитания, смерть (дневники и письма) // Знамя. – 1990. – № 7-8.

³ РЦЗВДН. – Ф. 17. – Оп. 2. – Спр. 154.

⁴ Там само. – Спр. 165.

⁵ Там само. – Спр. 137.

⁶ Там само. – Спр. 212, 220.

⁷ Там само. – Спр. 227, 246, 251.

⁸ Там само. – Ф. 324. – Оп. 1. – Спр. 49, 324.

⁹ Там само. – Спр. 83, 91.

¹⁰ Там само. – Спр. 35.

тенденції, антагоністичної соціалізму.

Зіткнення тенденцій припало саме на 20-ті роки: виявилось, що демократичний потенціал непу і бюрократія були несумісними. В цій ситуації орієнтація на жорсткість влади, наприклад, резолюція X з'їзду РКП(б) "Про єдність партії", що забороняла утворення фракцій та складання опозиційних платформ, остаточне документальне закріплення монопольного положення РКП(б) на XII партз'їзді, об'єктивно посилювало процеси бюрократизації – адже опанування суто авторитарних важелів влади сприяло подальшому відчуженню керівних кадрів від мас, що й ставало підґрунтям для розгортання процесів переродження, смертельно небезпечних для революційної влади.

Разом з тим на початку 20-х років можна констатувати наявність у правлячій Компартії та її керівних колах сил, які прагнули відстоювати демократичні норми внутріпартійних відносин, що опинилися під загрозою бюрократичного затиску. Ця діяльність поступово підводила їх до усвідомлення небезпеки бюрократичного переродження партії і всієї системи влади. Відзначимо, насамперед, застереження комуністів з груп "демократичного централізму" та "робітничої опозиції" у 1921-1922 роках, які стали першою більш-менш систематизованою критикою курсу більшості ЦК на "загвинчування гайок". У подальшому ця проблема привернула увагу і високопосадових партійно-державних керівників. Так, низку заходів антибюрократичного характеру планував та прагнув реалізувати в останні роки своєї політичної активності В.І. Ленін. А восени-взимку 1923 року Л.Д. Троцький, який співробітничав з Леніним у питаннях реформування політичного керівництва з 1922 року, виступив з критикою збюрократілого режиму, уособленого до того часу нестатутною "трійкою" Г.Є. Зинов'єв – Й.В. Сталін – Л.Б. Каменєв, про що свідчать такі документи, як листи на ім'я ЦК та ЦКК від 8 та 23(24) жовтня, цикл статей "Новий курс", який став маніфестом антибюрократичної боротьби. Виступ Троцького був підтриманий колективним зверненням до Політбюро ЦК РКП(б) 46-ти ветеранів революції (І.М. Смирнов, М.І. Муралов та інші).

Причому Л.Д. Троцький вже у перших своїх теоретичних розробках та полемічних виступах, у яких аналізується феномен бюрократії як гіпертрофованого чиновництва, здатного відчужувати маси від управління, спромігся досить адекватно проникнути у суть та виділити характерні риси даного явища під соціальним та політичним кутом зору. Так, у програмній праці "Новий курс" відзначалися кастова замкненість, консерватизм та формалістичність політичних підходів бюрократії до управління складними суспільно-політичними процесами, її орієнтація на механічну одностайність та боротьбу зі свіжими, нестандартними, думками, з чого, врешті-решт, й випливає курс на утримання власного владно-монопольного становища за будь-яку ціну.

Так, у 1923 році було покладено початок формуванню лівої опозиції, яка виступила проти виникаючої бюрократичної системи суспільно-політичних відносин, що об'єктивно підштовхувало її до боротьби за захист й розвиток демократичних начал внутріпартійного життя РКП(б). Ми вважаємо, що відстоювання демократичних статутних відносин у партії могло б стати поштовхом до демок-

ратизації всієї політичної системи СРСР, в тому числі й суттєвого коригування, якщо не перегляду принципів “пролетарської диктатури”, увінчаної безумовною владою однієї партії.

Саме тому у 1922-1923 роках протистояння демократичної й авторитарно-бюрократичної тенденцій переходить з латентної фази у відкриту. Кожна з них одержує конкретних історичних носіїв, у ролі яких виступають: з одного боку – революційні маси, чий соціальні та політичні інтереси об’єктивно виражало прогресивне крило правлячої партії; з іншого боку – власне бюрократія, яка після ліквідації колишніх правлячих класів опинилася у ролі єдиної привілейованої сили суспільства, своєрідного симбіозу соціального шару та політичної еліти. Її політичним виразником стала та частина партапарату, що перетворювалася, за висловом Троцького, на “секретарську ієрархію”. Це, насамперед, авторитарно налаштована верхівка Політбюро ЦК РКП(б), включаючи Сталіна та Зинов’єва, яка, прагнучи узурпувати владу в партії, давала зелене світло усіляким формам бюрократичного переродження політичного режиму СРСР в цілому.

Отже, виступ Троцького та його соратників проти бюрократичного режиму у партії був адекватною реакцією здорових сил партії на загрозливі тенденції, що були здатні суттєво викривити та й зовсім заблокувати проголошений курс на побудову соціалістичного ладу. Щоб переконатися в цьому, достатньо згадати зміст самих технологій управління та боротьби за владу, продемонстрованих представниками більшості вже у 1922-1924 роках (штучний підбір делегатів партійних форумів, фальсифікації підсумків голосувань, інші приклади застосування “адмінресурсу” у боротьбі проти інакодумців – аж до пропозицій підключати апарат ОДПУ). На наш погляд, це протистояння анітрошки не пов’язане із прагненням представників опозиції (того ж Троцького) відвоювати владні повноваження у представників “трійки” – адже саме тоді Троцький, як, до речі, й Ленін (якщо зіставити зміст “Листа до з’їзду”, статей “Як нам реорганізувати Рабкрін”, “До питання про національності або про “автономізацію”), остаточно зрозумів взаємозв’язок таких явищ, як авторитаризм, боротьба за владу та небезпека бюрократичного переродження. І саме тому весною 1923 року, під час XII партз’їзду, Троцький опинився перед дилемою: відкрита боротьба чи збереження єдності вищого партійного керівництва. Лише після значного погіршення ситуації влітку 1923 року Троцький, після внутрішніх коливань, вирішив виступити з відкритою жорсткою критикою неефективних та небезпечних бюрократичних методів керівництва.

З 1923 року поява історичних носіїв дала можливість вищезазначеним тенденціям відобразитися на рівні суспільно-політичних альтернатив у вигляді програм розвитку – представлених більшістю ЦК РКП(б) та лівою “троцькістською” опозицією. Оскільки обидві тенденції пронизували усі сфери життєдіяльності суспільства, альтернативні програми носили комплексний характер. Так, лідер антибюрократичної опозиції Л.Д. Троцький резонно відзначав, що демократизація партійного режиму стане ключем до розробки ефективної економічної політики; навпаки, зворотна постановка питання може спричинити зростання волюнтаризму і некомпетентності в управлінні.

У I половині 20-х років історичне змагання набирало сили. Розкриття їх потенціалу дає можливість визначити перспективи тієї чи іншої вірогідності: кількісне нагромадження рано чи пізно трансформуватиметься у нову якість. Стартова перевага авторитарно-бюрократичної тенденції на початку 20-х років поки що компенсувалася наявністю лівої альтернативи. Подальший розвиток ситуації не можна розглядати як фатально, тоталітарно запрограмований – адже питання перспектив розвитку потенціалу тієї чи іншої суспільно-історичної тенденції залишалося відкритим. Зазначене протистояння увійшло до нової фази у середині 20-х років у зв'язку із кристалізацією суспільно-політичних альтернатив, запропонованих фігурантами політичної боротьби.

У **третьому розділі “Програма лівої опозиції в контексті розвитку непу та соціально-політичних процесів у середині 20-х років”** підкреслюється, що з середини 20-х років радянське суспільство вступає у нову фазу розвитку: на порядку денному стояло проведення модернізаційних перетворень у соціально-економічній сфері, що порушувало питання їхнього змісту, спрямованості, методик здійснення, критеріїв реалізації. Саме в цьому зв'язку відбувається кристалізація суспільно-політичних програм історичних носіїв обох конфронтуючих тенденцій. Хоча запропоновані методики так чи інакше змушені були підлягати виміру у соціалістичних категоріях. Навіть верхівка, об'єктивно не будучи вже носителькою соціалістичної перспективи, продовжувала бути носителькою адаптованої під її запити ідеології (теорія “соціалізму в окремо взятій країні”): поставлена в рамки потенційно-соціалістичної моделі верхівка змушена була приймати запропоновані суспільством “правила гри”. Але наголосимо на принципових розбіжностях у запропонованих владою і опозицією підходах: ситуативно-кон'юнктурному і технократичному підходу влади протистояв підхід лівої опозиції, зорієнтований на комплексне вирішення соціально-економічних проблем, на демократичну заплідненість модернізаційних економічних перетворень.

Всупереч поширеним уявленням, ми наголошуємо на адекватності соціально-економічної програми лівої опозиції демократичній складовій розвитку СРСР. Для обґрунтування цього твердження використовуються звертання до маловивчених джерел, методи порівняльного аналізу та доказу від супротивного. Використовуються також пізніші коментарі Л.Д. Троцького до сталінської політики “великого перелому”, у яких він критикує її волюнтаризм, некомпетентність і антисоціальність. За допомогою цієї методики доводяться такі тези: а) неприйняття опозицією технократичних підходів до модернізації; б) необґрунтованість обвинувачень лівих у прихильності до “військово-комуністичних” стереотипів; в) гнучкість та діалектичність підходів лівих до проблем сполучення плану та ринку, у тому числі обґрунтування Троцьким на XII партз'їзді методики “індикативного планування”; г) наявність підвищеної уваги лівих опозиціонерів до проблем взаємодії та комплексного реформування промисловості і сільського господарства: у цьому пункті ми вважаємо неадекватними пануючі й досі твердження про “антиселянський” підхід опозиції; д) загальна непівська спрямованість політичної філософії лівої опозиції. У дисертації

підкреслюється, що позитивна соціально-економічна програма лівих почала формуватися від часу доповіді Л.Д. Троцького “Про промисловість” на XII з’їзді РКП(б) у 1923 році та одержала остаточне завершення у праці Троцького “До соціалізму чи до капіталізму?” 1925 року і документах “об’єднаної” опозиції 1926-1927 років (наприклад, Платформи до XV з’їзду ВКП(б), які автор розглядає у нерозривному зв’язку з тими документами, у яких відбита боротьба за демократичне оздоровлення партійного режиму, наприклад, наводиться логіка аргументації зовсім невивченого досі листа Троцького на ім’я Політбюро від 6 червня 1926 року.

Важливою частиною третього розділу дисертації є ретельний розгляд проблем і суперечностей соціально-економічного розвитку СРСР у умовах непу. Автор вважає, що соціально-економічна політика більшості була стратегічно й тактично недосконалою, оскільки спиралася на вигадливе сполучення лібералізму і жорсткого адміністрування (критичну оцінку цього підходу Троцький дав ще в осінніх листах 1923 року), що призводило до загострення об’єктивних суперечностей непу. Натомість методика, запропонована лівою опозицією, була спрямована саме на усунення причин суперечностей – диспропорційності соціально-економічного розвитку, що давало можливість підготуватися до модернізації і трансформувати непівську “класичну” систему у відповідності до її завдань. Огульне заперечення програми опозиції в руслі внутріпартійної боротьби якраз і є свідченням підпорядкованості процесу вироблення рішень боротьби за владу. Це призводило до руйнівних соціально-економічних наслідків, які зростали щороку і стали головною причиною системної кризи на рубежі 1927-1928 років, що остаточно розбила непівський економічний механізм.

Таким чином, кристалізація лівої альтернативи у середині 20-х років була найбільш сприятливою з точки зору демократичної і соціалістичної перспективи розвитку радянського суспільства. Огульне заперечення і цькування її розробників було показником процесів бюрократичного переродження суспільно-політичної системи, що набирали силу в руслі боротьби за владу.

У четвертому розділі “Перемога сталінізму в СРСР: критика, прогнози й альтернатива лівій опозиції” розглядається подальше загострення боротьби між авторитарно-бюрократичною та демократичною тенденціями, що відобразилося на рівні жорсткого протистояння сталінської більшості ЦК та лівій опозиції. Підкреслюється, що у II половині 20-х років динамічна рівновага між зазначеними тенденціями руйнується, про що свідчило зростання волюнтаризму й адміністрування в економічній політиці верхівки, жорсткості внутріпартійного режиму, придушення демократичної опозиції. Нагромадження бюрократичного потенціалу повинне було реалізуватися у новій якості – з цим пов’язаний переворот 1927-1929 років, що відкрив еру панування сталінізму.

Разом з тим ліва опозиція продовжувала відстоювати свою позитивну програму, продовжуючи залишатися реальним та єдиним носієм історичної альтернативи сталінському курсу. У II половині 20-х років остаточна кристалізація

лівої альтернативи пов'язана з ідейно-теоретичною полемікою навколо теорії “соціалізму в окремо взятій країні”, яка культивувалася сталіністами і тому принципово викривалася Троцьким та його соратниками. Ліва опозиція постійно пов'язувала цю теорію з переродженням партійної верхівки, численними деформаціями у внутрішній і зовнішній політиці. Вона розгорнула жорстку критику теорії й практики “соціалізму в одній країні” під кутом зору попередження про можливі негативні для долі соціалізму в СРСР й в усьому світі наслідки її реалізації. Опозиція розуміла, що відмова від міжнародної обумовленості соціалістичного будівництва в СРСР, політика національної зарозумілості та автаркії грає на руку консервативному самовдоволенню і настроям “спокою” правлячої верхівки, сприяє її легітимації, перетворюючи на “вождів світового пролетаріату”. Це не могло не сприяти посиленню елітарної свідомості післяленінської політичної верхівки, подальшому її відчуженню від мас, що у світлі посилення бюрократизації прискорювало процеси переродження суспільно-політичної системи СРСР.

Протиставляючи сталінській теорії свою діалектику революції, ліва опозиція обґрунтовувала наступну тезу: соціалістичне будівництво в СРСР має своєю безпосередньою метою систематичне подолання стадіальної відсталості, максимально використовуючи ресурси світового ринку, що, у свою чергу, послугує гарантією геополітичної конкурентоздатності СРСР, з одного боку, каталізатором світового революційного процесу – з іншого. І навпаки, так само тісно пов'язане між собою зворотне – некомпетентне правління радянської верхівки з поразками світової революції.

Критика концепції “соціалізму в окремо взятій країні”, даючи опозиції потужну теоретичну зброю у боротьбі зі сталіністами, не затьмарювала, однак, конкретних соціально-економічних та політичних пропозицій, її позитивної програми. Критика, як і раніше, носила конструктивний характер, і ліві не ставали на шлях позасистемної опозиції. Важко судити, наскільки виправданою була така лінія, але вона, безсумнівно, диктувалася відповідальністю за долю революційної влади в умовах “фортеці в облозі”. Опозиція не відмовлялася йти на тактичні компроміси, вимагаючи лише нормалізації внутріпартійних відносин. Але саме цього верхівка допустити не могла.

Восени 1927 року пророкування опозиції щодо можливості потрясінь внаслідок прорахунків попередньої політики виправдувалися з особливою наочністю. В цих умовах теоретики непу з урядового табору (М.І. Бухарін) змушені були робити певні запозичення з соціально-економічної платформи опозиції. Однак логіка внутріпартійної боротьби та бюрократичної зарозумілості сприяла не пошуку загальних підходів, що об'єктивно назрівали (можна порівняти, наприклад, платформу опозиції до XV партз'їзду з виступами Бухаріна того часу), а посиленню конфронтаційних настроїв у ЦК ВКП(б). Запозичення ж з опозиційної платформи вже не могли виправити ситуацію: час для інновацій був упущений, а антикризова програма не пророблялася. У подальшому кон'юнктурне запозичення призводило до погіршення ситуації: сталінська програма відрізнялася характерним для бюрократії волюнтаризмом, презумпцією адміністрування. І відкинувши демократичну

складову лівої альтернативи, сталіністи посилили репресії проти її розроблювачів.

Катаклізми 1927-го та наступних років закономірним чином були використані бюрократією, що піднімалася, для проведення політичного перевороту й встановлення необхідного їй режиму особистої влади. Сформована внаслідок її ж власної політики економічна ситуація провокувала презумпцію надзвичайних заходів, переводячи суспільні відносини в русло охоплення командно-адміністративною системою як втілення бюрократичного всевладдя. Так, процеси бюрократизації у політичній та соціально-економічній сферах виступали як взаємні каталізатори.

Незважаючи на поразку у грудні 1927 року, ліві, насамперед, Л.Д. Троцький, не припинили боротьби зі сталінізмом. У зв'язку з цим автор звертається до політичної спадщини Троцького кінця 20-х – 30-х років (матеріали “Бюлетеня опозиції”, “Щоденників й листів”, книги “Зраджена революція”). Ми вважаємо, що це дозволяє глибше проникнути в хитросплетіння соціально-політичної боротьби 20-х років, позначити реальність й адекватність лівої альтернативи, згубні наслідки її поразки. Таке дослідження дозволяє виявити історичне значення боротьби суспільно-політичних альтернатив, що виходить за межі конкретно-історичного протистояння 20-х років.

Так, використовуючи аналітику Троцького, ми робимо остаточні висновки щодо джерел розвитку і специфічних інтересів бюрократії, які робили її іманентно антагоністичною соціалізму. Вивчені і прогнози Троцького щодо ймовірних сценаріїв розвитку сталінського СРСР: з урахуванням історичної поразки радянського проекту, пов'язаного з його внутрішніми суперечностями, робиться висновок про міру їх обґрунтованості й реалістичності.

На завершення даного розділу підкреслюється історичне значення діяльності лівої опозиції та її лідера Л.Д. Троцького у контексті ймовірності впровадження несталінського варіанту розвитку СРСР, наголошується на історичній адекватності боротьби комуністів-антисталіністів.

У **Висновках** відображено вирішення автором конкретної історичної проблеми, новизну одержаних результатів. *Головні положення висновків є такими:*

1. Детермінантою суспільно-політичного розвитку СРСР у 20-ті роки стало протистояння двох тенденцій: демократичної і авторитарно-бюрократичної, що накладало відбиток на процес проголошеної побудови соціалізму. Обидві склалися у постреволуційну добу, мали історичних носіїв у вигляді соціальних спільнот і політичних формувань, приводилися у рух зіткненням відповідних інтересів. Історичною особливістю була їхня кристалізація у політичній сфері, що пов'язано зі специфікою революційного перевороту. Вузловою проблемою тут є суперечливий характер післяреволюційного режиму, однією з причин чого послужила своєрідно інтерпретована більшовиками концепція “диктатури пролетаріату”, що розглядалася як “авторитарний варіант демократії”, але посилення авторитаризму вело до закріплення однопартійного режиму, зрощування правлячої партії з держапаратом. Недооцінка більшовицькими лідерами можливих наслідків призвела

до теоретичної неозброєності перед перспективою бюрократизації партійно-державного режиму.

2. Під кутом зору просування до соціалізму дилема “демократія – диктатура” має ключове значення. Демократична лінія, зорієнтована на усвідомлене вираження інтересів мас, накладається на вектор соціалістичного розвитку. Бюрократична тенденція, пов’язана з інтересами нової еліти, антагоністична і демократії, і соціалізму: а) відчужуючи маси від управління, бюрократія, за відсутності громадського контролю, тлумачить на власний розсуд перспективи та досягнуті рівні розвитку країни, в тому числі й те, що саме вважати соціалізмом чи комунізмом; б) здійснення бюрократією “соціального паразитування” знекровлює соціалістичний потенціал країни”; в) еволюціонування політичного режиму в бік подальшого відчуження від мас може спричинити небезпеку антисоціалістичного перевороту, спровокованого чи здійсненого бюрократією в умовах розгубленості мас.

3. Протягом 20-х років зберігалася динамічна рівновага: обидві тенденції, відображені у програмних альтернативах збіюкратілої правлячої верхівки, з одного боку, лівої опозиції – з іншого, створювали ситуацію ймовірності здійснення різних можливостей. У 1922-1923 роках відбувалося зародження й формування суспільно-політичних альтернатив, з 1923 року відбувався їхній вихід на політичну арену, з 1926 року у зв’язку з остаточним оформленням опозиції на чолі з Л.Д. Троцьким можна говорити про протистояння альтернативних програм розвитку суспільства.

4. Альтернатива, запропонована лівою опозицією, була в цілому прийнятною для радянського суспільства з точки зору проголошеного руху до соціалізму. Висновок здійснено на основі виявлених автором прогресивності програми модернізаційних перетворень з урахуванням необхідності демократизації партійного керівництва (у подальшому – політичної системи), специфіки непу і міжнародних чинників впливу на ситуацію у СРСР, послідовності протистояння сталінізму.

5. Згубність ігнорування аналітики, рекомендацій, пропозицій і прогнозів лівих опозиціонерів наочно виявилася під час системної (соціально-економічної, політичної, ідеологічної) кризи 1927-1929 років, яка стала головною передумовою перемоги сталінського тоталітаризму.

6. Лідер лівої опозиції Л.Д. Троцький зробив значний внесок у реконструкцію справжньої картини постреволуційної епохи в СРСР, боротьби історичних тенденцій та альтернатив розвитку радянського суспільства і держави в цілому, тоталітаризму сталінського зразку, соціально-політичного феномену радянської бюрократії, що й досі має неабияке науково-практичне значення.